

A Nemzeti hagyományok időszerűsége

„A hagyomány nem olyasmi, amit valaki megtanulhat, nem fonál, amelyet tetszés szerint fel lehet venni – éppoly kevésbé az, mint ahogyan az őseinket sem választhatjuk meg. Akinek nincs hagyománya, de szeretné, ha volna, olyan, mint a boldogtalan szerelmes.”

(Ludwig Wittgenstein)¹

„A hagyomány értelme a lelki összpontosítás. Minden »tovább lépés« lényege a szét-szórás, a hatalom és egyúttal a saját középpont elhagyása.”

(Wilhelm Furtwängler)²

„A hagyomány, amely megszólít bennünket – a szöveg, a mű, a történeti emlék –, maga is kérdést tesz fel, s ezzel nyitottá teszi vélekedésünket.”

(Hans-Georg Gadamer)³

(Elképzelt közösség) Lehet-e egyáltalán érdemlegesen mondani nemzeti hagyományainkról az irodalomban a XX. század legvégén? Van-e Kölcsey tanulmányának bármi időszerűsége? Nem igaz-e, hogy amit a *Himnusz* költője a múltban hiányolt, az ma egyedül a múltban található meg? A történésznek talán kapóra jön, hogy a XX. század utolsó évében a magyar reformkor politikai örökségének érvényességére emlékeztesen. Az irodalmár azonban sokkal nehezebb helyzetben van, amikor a nemzeti hagyományok mibenlétét próbálja értelmezni.

A társadalomtudósok azokat a közösségeket nevezik elképzeltnek, amelyeknek tagjai személyesen nem ismerik egymást, de meg vannak győződve arról, hogy összetartoznak.⁴ Így jellemezhetők például a vallási közösségek, bizonyos mértékig talán az államok polgárainak együttese, az osztályok és a nemzetek is. Mindegyikük történeti képződménynek tekinthető. Az államok életében alighanem az uralkodócsaládok voltak a folytonosság legerősebb fenntartói, a többi esetben különösen becsült szövegek és afféle „nagy elbeszélések” lehetnek az összetartó erő. A keresztény a *Bibliát*, a mohamedán a *Koránt* tartja szent szövegnek, a munkásosztály örökségében Marxnak és követőinek bizonyos művei alkották a kulturális kánon legfontosabb részét. A nemzeteket is általában szövegekben alkották meg. A *Himnusz*, a *Mohács*, a *Zrínyi dala*, a *Parainesis* és a *Zrínyi második éneke* mellett a *Nemzeti hagyományok* is döntően hozzájárult a magyarság önmagáról kialakított képének megformálásához.

A nemzet és az osztály lényegében a vallási és az uralkodóház jegyében elképzelt közösségek hanyatlásakor, azoknak mintegy ellenlábasként jelent meg. Az egységes kereszténység összekapcsolódott a latinnyelvűséggel, amelynek a háttérbe szorítása óhatatlanul maga után vonta a keresztény közösség és az általa teremtett írott kultúra egységének megbomlását. I. (Stuart) Károly, majd XVI. (Bourbon) Lajos kivégzése nyomán az uralkodóházak folytonossága és tekintélye csökkent. „A munkásnak nincs hazája” gondolat előbb a nemzeti közösség eszményének ellenképét hívta életre, majd úgy látszott, ki is szoríthatja azt. Jelenleg mintha megfordult volna a kétféle elképzelt közösség viszonya. Az uralkodó és az elnyomott osztályok szembeállítását

kérdéssé tette a társadalom egyre bonyolultabb rétegződése. A társadalmi utópia egyetemessége a nemzeti közösségek elavulását ígérte. Egyelőre úgy látszik, megalapozatlan volt e jóslat. Ezért is lehet időszerűséget tulajdonítani a magyar költő *Nemzeti hagyományok* című tanulmányának. Korántsem állítanám, hogy e fordulat véglegesnek tekinthető, mint ahogy azt sem, hogy Kölcsey munkájának időszerűségét ne lehetne vitatni. Ha úgy tetszik, tanulmányom, azaz inkább kísérletem címének végére akár kérdőjelet is lehetne tenni, vagy így is leírható a cím: „A *Nemzeti hagyományok* időszerű(tlen)sége?”

Széchenyi lényegében meg akart alkotni, ki akart gondolni egy nemzetet. Kölcseynek, valamint a későbbiekben e szempontból az ő nyomába lépő, az epikai hitelnek jelentőséget tulajdonító Aranynak kétértelműbb volt az álláspontja: ők a hagyományt részben megteremtendőnek vélték, részben keresték. Kölcsey a tapasztalatra építő (empirista) bölcsélet neveltje is volt, Arany pedig történeti helyzeténél fogva is közelebb állt a pozitivizmushoz. Mindketten jól látták, hogy a szigorú értelemben vett hagyomány elválaszthatatlan a szóbeliségtől.

Az írott kultúra új helyzetet teremtett. Ahogyan Nyíri Kristóf írja a hagyománynak a számítógépek korában játszott szerepéről szóló, megjelenésre váró könyvében: „Miközben a nyomtatás megjelenésével a hagyományok szerepe veszített fontosságából, maga a kifejezés, a hagyomány szó... még tágabb jelentésre tett szert.”⁵

Amit nehéz félretenni Kölcsey előfeltevéséből, az körülbelül így összegezhető: a kimagasló színvonalú irodalom és talán kultúra is nem pusztán egyéni tehetség, hanem hagyomány, emlékezet dolga is, s hagyományt választani nem lehet, csakis benne állni lehet. Olyannyira időszerűnek minősíthető ez az észrevétel, hogy még a legutóbbi évtizedekben dekonstrukciónak nevezett irányzat képviselői sem tudnak mást állítani. Jól felismerhető változataként egy hírneves amerikai irodalmár 1998-ban megjelent könyvéből idézhető a következő kijelentés: „Akik nem tanulmányozzák, arra vannak kárhóztatva, hogy megismételjék a történelmet, noha a tanulmányozás maga is az ismétlés egyik alakja.”⁶

A legnagyobb költészet Kölcsey szerint „a nemzeti hagyományokból merítettett”, „a nemzethez közel áll”. A *Himnusz* költője csakis Homérosznál látta ennek az eszménynek a maradéktalan megvalósulását. Ez a véleménye abból a feltevésből származtatható, amely a távolabbi múltba vetíti vissza a nemzet jellemét, s a szóbeliséget többre becsüli az írott kultúránál. Bármennyire tagadhatatlan is, hogy a hagyománynak mint intézményesült ismerettárnak a szóbeliségben volt kitüntetett szerepe, mai tudásunk alapján némileg idejétmúltnak is tekinthető az a már Vico által is vallott és a romantikában döntő hatásúvá vált rögeszme, amely mintegy az őstörténetből vezeti le a nemzeti kultúra lényegét. Amikor avultságot állapítunk meg, nem szabad felednünk, hogy ítéletünket a *Nemzeti hagyományok* megjelenése óta eltelt csaknem egy és háromnegyed évszázadban történetek határozzák meg. Ebben az időszakban a régiség, szóbeliség, nemzetiség és hazafiság összekapcsolását különbözőképpen sajátították ki, más és más részleteket hangsúlyozván Kölcsey gondolatmenetéből.

Mielőtt eltúloznánk ezt a viszonylagos avultságot, nem feledjük, hogy Kölcsey tanulmányának a történelemtől adott értelmezésében sok az olyan vonás, amelyet nagyon is érvényesnek vélhetünk. Amikor a költő-értekező Ossianra hivatkozik, az utókor önkéntelenül is érzékelheti, hogy a romantika kitalálta a múltat, hiszen „a hagyomány elenyészte megtilt bennünket, hogy a régibb kor sajátosságai felől hitelesen értekezhessünk”. „A műveltség késő éveiben a régi is a jelenkor vonásaival rajzoltatik” – jelentette ki Kölcsey, s ennek alapján megkockáztatható az a feltevés, hogy gondo-

latmenetének leglényegesebb része nem a nemzetek életkorára, az anyanyelv való-ságteremtő tevékenységére vagy a kultúrák viszonylagosságára vonatkozó megfigye-lés, hanem annak sugalmazása, hogy a kultúrának elidegeníthetetlen tartozéka a múlt, mert megszűnik a kultúra, ha meg nem történtnek nyilvánítják az előzménye-ket, vagy bármi korábbi kitörölnek.

Kölcsey eszmefuttatását külső és belső, felszín és mélység, rövid és hosszú táv szembeállítás irányítja. Gyöngyösi István verseinek külsőségei rövid távon felszíni hatást tettek, ahelyett hogy Zrínyi mélyebb költészete lelt volna visszhangra. A tanul-mányíró azt reméli, hosszabb távon érvényesülni fog a *Szigeti veszedelem* kisugárzá-sa. Ez az érvelés magában rejti azt a gondolatot, hogy az utókor szükségképpen át-értékeli a múltat. Sőt, alighanem még azt a sokkal kényesebb sejtést is, hogy a siker nem okvetlenül esik egybe az értékkel. Gondolatmenetének ez a része elhasználat-lanabb, ezért időszerűbbnek minősülhet, mint a sajátjának az őseredetivel és a népivel való azonosítása, amelyet utóbb eltorzítottak, sőt némiképp le is járattak.

A *Nemzeti hagyományok* szerzője a kereszténységnek és a tudománynak nemzetek fölötti lényegét tulajdonította. E kettő ellenképét látta az irodalomban, amelyről fel-tételezte, hogy elválaszthatatlan a nemzeti jellegtől. Az általa érzékelt kettősség utóbb sem vesztett érvényéből, noha a történelem irányváltásai nagymértékben mó-dosítottak az értelmezésén. A második világháború alatt például Huizinga szinte megismételte Kölcsey érvelését, csakhogy más előjellel. A kis államok védelmére a semleges Svájcban kiadott történetírói munkájában alig leplezett rokonszenvenvel je-gyezte meg a humanista tudósról és a keresztényről, hogy „a nemzetekre tagolódás számára valósággal a kultúrát zavaró akadályként jelent meg”.⁷ Napjainkban ismét más változatban mutatkozik meg e kettősség. A tudomány nemzetközi nyelvének és a nemzeti irodalomtörténet-írás örökségének a feszültsége sokféle alakban megnyil-vánul. Erre a szembenállásra vezethetők vissza a nemzetközi irányzatok magyar iro-dalomtörténeti alkalmazásának nehézségei, sőt, végső soron még abban is ennek az ellentétnek a hatását érezhetjük, hogy mennyi idegennek nevezhető szakkifejezést használ a tudós. Lehet-e nép-nemzeti irányról beszélnünk, miként fordítható le ide-geen nyelvre a népi mozgalom megjelenés, s torzítás-e, ha Petőfit romantikus költő-ként, Adyt szimbolistaként, Esterházyt posztmodern íróként jellemezzük? Hol he-lyezhető el a nemzetközi irányzatokhoz képest Mikszáth vagy Arany életműve? E kérdések viszonylagos nyitottsága, sőt megoldatlansága jelzi, mennyire időszerű Kölcsey észrevétele a nemzetközi tudomány és a nemzeti irodalom feszültségéről.

Bármennyire árnyalt is azonban Kölcsey felfogása a történetiségről, hozzá képest az örök értékek platonistának mondható rögeszméjének elfogadása szemléleti önel-lentmondást jelent. Amit Homéroszról mond, az megfeleltethető Hume egyik állítá-sának, amelyet *Az ízlés színvonaláról* című, 1757-ben kiadott értekezésében a követ-kezőképpen fogalmazott meg: „Ugyanaz a Homérosz, aki kétezer évvel ezelőtt Athénban és Rómában aratot tetszést, még mindig csodálatot kelt Párizsban és Londonban.”⁸ Angol elődjéhez hasonlóan Kölcsey sem számol a Homérosznak tu-lajdonított művek értelmezésének megváltozásával, vagyis azzal, hogy 1826-ban ko-rántsem ugyanazt nevezték Homérosznak, mint kétezer évvel korábban. Itt érzékel-hető, mennyiben különbözik Kölcseynek a történetiségről vallott felfogása a XX. század végének szemléletétől.

(*Nemzetjellem*) Az elképzelt közösségek sorsáról mondottakból következik, hogy a nemzetiesség eszméje nem a francia forradalom után, Napóleon háborúinak ellenhatásaként és Herder ösztönzésére került előtérbe. Régebben, a felvilágosodásnak nevezett mozgalom belső ellentmondásainak függvényeként terelődött a figyelem a nemzetjellemeire. Emlékeztetőül csupán egyetlen, Magyarországon viszonylag gyorsan ismertté vált szerzőtől, Jean-Jacques Rousseau-tól idézek két szövegrészt. Szándékosan nem a nyelvek eredetéről szóló értekezésre vagy a lengyeleknek küldött alkotmánytervezetre, a vitatott keletkezési évben készült *Essai sur l'origine des langues*-ra, illetve az 1772. évi *Considérations sur le gouvernement de Pologne*-ra hivatkozom, hanem két olyan munkára, amely nem nyelvölcséleti vagy közép-európai vonatkozású. Az egyik 1752-ben jelent meg. Szerves és szervetlen, saját és idegen, önálló és utánzó kultúra szembeállításánál során a szerző a következő észrevételt teszi: „Ha Négerország valamelyik népének volnék a főnöke, kijelentem, hogy az ország határán bitófát állíttatnék fel, s könyörtelenül felakasztatnám az első európaiat, aki be merészelne hatolni, s az első bennszülöttet, aki arra törekednék, hogy elhagyja az országot.”⁹

A második idézet *A társadalmi szerződésről* című, tíz évvel később megjelent könyvből származik. Ezúttal Rousseau Nagy Péter cár példájával szemlélteti azt a nézetét, hogy az idegen minta követése zsákutca a nemzeti kultúra számára: „Péter utánzó lángelme volt, nem igazi lángelme, aki semmiből mindent teremt. ... Németeket, angolokat akart teremteni, holott oroszokat kellett volna.”¹⁰

Rousseau a kultúra egyetemességéről, illetve viszonylagosságáról folyó széles körű vitában fogalmazta meg véleményét. Igazán jelentős gondolkodó egyik álláspontot sem képviselte végletes formában, ám e kettős irányultság messzemenő következményekkel járt, s még napjainkra sem veszítette el időszzerűségét. Pléh Csaba egy 1997-ben tartott előadásában így érzékeltette e szembenállás tágabb körű érvényességét: „Az egyik oldalon, a racionalista oldalon állna tehát a konzervatív világkép, a mozdulatlan vagy legalábbis az érdemeknek megfelelően elrendezett rendies társadalom és a veleszületett szerveződésű elme, ugyanakkor az univerzalizmus is, a másik oldalon, az empirista oldalon pedig a változó világ, az autonóm egységének közötti szabadon alakuló emberi kapcsolatok és a kiindulópontként üres, hajlékony elme, együtt a korlátlan relativizmussal.”¹¹ A feltételes módot az indokolja, hogy elvonatkoztatásokról van szó. Minden eredeti gondolkodó másként nézett szembe e két kísértéssel, s más módon próbált választ adni arra a kérdésre, hogy mennyiben egyetemes vagy viszonylagos az emberi kultúra. Az idézettekhez legfeljebb annyit célszerű hozzátenni, hogy az egyetemesség hirdetése korántsem szükségszerűen párosul maradisággal, hiszen a legtöbb utópiát az egy és osztatlan világtörténelem eszményének a jegyében fogalmazták meg; másfelől pedig a viszonylagosság könnyen járhat együtt a már létező értékek őrzésével.

Rousseau idézett megnyilatkozásai mintha az utóbbi felfogáshoz állnának közelebb. Montaigne és Montesquieu nézeteire támaszkodott, s talán Hume 1748-ban *A nemzetjellemekről* címmel kiadott értekezésével vitakozott, amikor az angol bölcselet által „természettől fogva alacsonyabb rendű”-nek tartott feketék példájával szemléltette az önmagából építkező, saját és idegen mintát követő szervetlen kultúra kettősségét.

A francia felvilágosodás Kölcsey által jórészt ismert képviselőinek – olyan gondolkodóknak, mint Montesquieu, Voltaire, Buffon, Rousseau, Diderot, Condillac, Helvetius vagy Condorcet – a kultúra egyetemes egységéről, illetve különféleségéről folytatott vitájával is összefüggésbe hozható a *Nemzeti hagyományok* kiindulópontja:

„Egész nemzeteknek, szintűgy mint egyes embereknek, megvannak az ő különböző koraik. Gyermekkorból virúl fel ifjúságok, ifjúból érnek férfivá, s férfikornak erejét az öregségnek lankadása váltja fel.” E régi eredetű, már a klasszikus ókorban ismert, nagy hatású toposz kitüntetett szerephez jutott a XVIII. és a XIX. század fordulóján. Széchenyi számos esetben folyamodott hozzá, meglehetősen következtelenül. Mai távlatból az ő bizonytalansága esetleg indokolhatóbbnak látszhat Kőlcsey egyértelműbb állításánál. Más kérdés, hogy a múlt irodalomtörténészei – sokszor a legkiválóbbak is – lényegében a Kőlcsey képviselte határozott célelvűséget próbálták érvényre juttatni.

Naplójának tanúsága szerint Széchenyi John Chetwoode Eustace *A classical tour through Italy in 1802* címmel 1815-ben Londonban kiadott négykötetes útikönyve alapján értelmezte a nemzetjellem fogalmát. Messinában 1819. április 7-én kelt feljegyzésében a következőket idézi az említett munkából: „A nemzetjellem, noha kétségkívül az akarat és az éghajlat hatása alatt áll, nem ezeknek a következménye. A közösség és az egyén jellemének kialakulásában a kormányzás és a nevelés az alap és a tényleges ok.”¹²

Amennyire át tudom tekinteni Széchenyi nem teljesen hozzáférhető életművét, legelőször 1819. május 20-a és 25-e között Nápolyban készített jegyzeteiben érintette először a nemzetek korának kérdéskörét: „Egy nemzet éppűgy keletkezik, ahogyan a gyermek születik: áthalad a serdülő-, ifjú-, férfi- és öregkoron, s végűl elhal. Az egyetlen különbség egy nemzet és egy ember halála között, hogy az ember porhűvelyét férgek eszik meg, s teljesen megszűnik létezni, egy nemzet élni megszűnt teste hosszú évekig vergődik. Hogy egy nemzet nagyvá válhassék vagy jelentéktelen maradjon, éppannyira függ a véletlentől, mint a neveléstől, amelyet gyerekéveiben kapott.”¹³

Kőlcsey természetesen nem ismerhette Széchenyi naplóját, annak a lehetőségét ellenben nem lehet kizárni, hogy a *Hitel* és a *Világ* szerzője a négy, illetve öt évvel korábban megjelent *Nemzeti hagyományok* érveire is támaszkodott, amidőn a „nemzetiség”-ről elmélkedett, s azt állította: a magyar kultúrának az a fő hiányossága, hogy ragaszkodik az elavulthoz, s felszínesen utánoz. „Nemzeti eredetű szokásaink pedig éppen nincsenek, s a mik vagyunk, a mit tudunk, csak utánzás következtében vagyunk s tudjuk; a mi éppen úgy van más nemzeteknél is, csak azon különbséggel, hogy mi utánzásainkban makacsul ragaszkodunk a régihez, ... csak felszínségeiket ruháztuk magunkra.”¹⁴

Megörzendők vagy kifejlesztendők-e a magyarság sajátosságai? A *Világ* jól példázhatja, hogy Széchenyi még egyazon munkáján belül is többféle választ adott e kérdésre. „Magyarország egy régi vár; s éppen azért, mivel régi, sok javításra és igazításra van szüksége” – állítja, majd alig egy lappal később kijelenti: „A magyar egy gyermek nép, most semmi, de minden lehet, mert lelki és testi erő rejtezik fiatal keblében.”¹⁵ A célkitűzés megfogalmazásakor oximoronszerűen együtt használja öregség és ifjúság metaforáját: „Vén fő fiatal vállakon, az kell hazánknak, az érdemel tiszteletet!”¹⁶ Mielőtt azt hinnénk, hogy hagyomány és újítás ötvözésével megoldhatónak látta a jövőt, el kell ismernünk, hogy más alkalommal teljesen kizárta az ilyen kifejeletet, számolván a nemzeti jelleg teljes megszűnésével. 1844. október 3-án a felsőtábla ülésén például a következőket mondta: „Lehet talán, hogy azok, akik helyűnkbe űlni fognak, becsűletesebb, okosabb emberek lesznek, de hogy magyarok nem lesznek, az előttem axioma.”¹⁷

Valószínű, hogy mindvégig foglalkoztatta a nemzetek életkorának gondolata, s

többször is megfogalmazta azt a feltevését, hogy a nemzeti közösség voltaképpen az irodalom alkotása. A Döblingben papírra vetett *Por és sár* 1858. június 13-án keltezett részletében olvasható a következő eszme-futtatás: „Mely egyén vagy nemzet fiatalosági évkorában nem hordott bizonyos valamit keblében, vérében, mit halandó soha tökéletesen kimondani még nem tudott, de Schiller, Alfieri, Moore, Berzsenyi, Vörösmarty és még több minden bizannyal érzett vagy legalább megihletve gyanított, sejtett, az ily nemzet ... későbbi korában kalkulistagéppé süllyed, és habár ki is fejt ezer anyagi kényelmeket, lelkesedhetése hamar megtörik, hahogy emberi szikratünemények által ébresztve, indítva jókor fel nem eszmél.”¹⁸

A szerves és szervesetlen alakulás efféle szembeállítására és a nemzetek életkorára vonatkozó feltevések a XIX. század közepének nyugati szerzőinél is fellelhetők. Példaként Taine-re, Renan 1848-ban írt *L'Avenir de la science*, valamint 1848 és 1858 között keletkezett *De l'origine du langage* című értekezésére vagy Gobineau 1853 és 1855 között készült, utóbb hírhedtté vált *Essai sur l'inégalité des races humaines* című fejtegetésére hivatkozhatunk.¹⁹

Egészen más kérdés, hogy van-e létjogosultsága napjainkban a nemzetek életkoráról elmélkedni. Ha így tesszük fel a kérdést, a legtöbben alighanem tagadó választ adnánk. Gobineau említett műve jelzi, milyen torzulásokra vezettek az emberi közösségek sokféleségéről szóló elméletek. Egy kicsit más viszont a helyzet, ha nem fedjük, hogy a nemzetek életkorának rögeszméje milyen erősen kapcsolódott a kultúrák különféleségének elismeréséhez. Spengler, Toynbee, Bergyájev, Valéry és Wittgenstein munkásságában is kimutatható a nemzetek életkorára vonatkozó feltevés. Sőt, nem lehet elhallgatni, hogy a szerves történetiszemlélet némely változata ma is mutat némi időszerűséget. Nemcsak arra gondolok, mennyi kiváló szerző vitatkozik arról, szerves bomlás okozta-e a Habsburg Monarchia végét vagy akár a történelmi Magyarország megszűnését. Általánosabb összefüggésekre is lehet hivatkozni. Spengler felfogása például érintkezik az Európa-központúság napjainkban olyannyira erős bírálataival. Jellemző, hogy az Európai Unió által kiadott *L'Europe en formation* című folyóirat 1997-ben hosszú tanulmányban méltatta Spengler örökségét.²⁰

Torzító egyszerűsítés volna tehát arra következtetni, hogy a nemzetjellem eszméjének kísértése az elmaradottság jeleként értelmezhető a korai XX. század magyar kultúrájában. A gyermek és az elaggott magyarság Széchenyi által kiélezett kettőssége a keleti eredet gondolatával összekapcsolva Adynál is megtalálható. „Ősi nép vagy és jöttment” – ahogyan *A magyarság titkai* sorozat *Gőzösről az Alföld* című első költeményében olvasható. A Kölcsey gondolataival küzdők sora is hosszú: Erdélyi Jánostól és Aranytól Horváth Jánosig, Babitsig, Kosztolányiig, Szabó Dezsőig, Laczkó Gézáig, Németh Lászlóig, Hamvasig, Prohászka Lajosig, Györfly Istvánig, Karácsony Sándorig, sőt Gulyás Pál, Révai József és napjaink írói közül Márton Lászlóig. Mindezeknél a szerzőknél kimutatható a *Nemzeti hagyományok* alkotó elvagy félreolvasása. A rejtett kapcsolódások még akkor is észrevehetőek, amidőn a felszínen inkább ellentét látható. Ha Kölcseyvel szemben felhozható az a kifogás, hogy a külső hatás és a belülről kiinduló szerves fejlődés szembeállítását maga is idegen szerzőktől vehette át, még inkább furcsa, hogy az ugyanilyen szembeállítást megfogalmazó Németh László már-már a „híg magyarok” közé sorolta elődjét. A *Filozopter az irodalomban* szerzője *A magyar irodalom sajátos arca* címmel 1934-ben kiadott röpiratában Babits két évtizeddel korábban megfogalmazott véleményét visszhangozta, azt állítván a kiegyezés utáni hazafias költészetről, hogy „e művek eszközeikben, érzésvilágukban, igen sokszor formáikban is a nemzetközi irodalom zörgé-

sei”.²¹ Sőt, alighanem még azt sem helytelen szóba hozni, hogy Révainak a magyar irodalom hangsúlyozottan közösségi jellegéről vagy a polgári kultúra hiányáról tett kijelentései meglehetősen emlékeztetnek Szabó Dezső hasonló nyilatkozataira.

Kölcsey tanulmányával nagyon sok későbbi megnyilvánulás hozható összefüggésbe. Ezúttal csak két olyan jelentős értekezésre térek ki, amelyek nélkül ma már aligha olvashatjuk a fejtegetéseink kiindulópontjaként választott szöveget.

Horváth János 1908-ban *Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai* címmel megjelent tanulmányában többször is hivatkozik elődjére, s így módosítja Kölcsey kiinduló állítását: „A fejlődés fokozatai tehát ezek: magyarországi, magyar nyelvű, nemzeti tartalmú, művészi. Minden utóbbi fokozat a megelőzőnek szűkítése.”²² Az sem tagadható, hogy Horváth későbbi munkássága a legmagasabb rendű megvalósítása egy olyan irodalomtörténeti eszménynek, amely az irodalmat a nemzetjellem belső kibontakozásának megfelelő célelvű folyamatként jeleníti meg. Ennek az önelvűségnek az egyik bizonyítéka, hogy Horváth ugyanúgy belső kezdeményezésre igyekezett visszavezetni a magyar romantika kialakulását, mint később Németh László a magyar felvilágosodását.

Egészen másként közelített Kölcsey munkájához Babits *Magyar irodalom* című eszme-futtatásában, amely szerzője állítása szerint 1913-ban keletkezett. A korábbi gondolatmenet némely alkotórészét átvette, másokat viszont hallgatólagosan időszertűltennek nyilvánított, amidőn így érvelt: „A nemzeti karakter világirodalmi értéket csupán az irodalom egészének adhat, és sohasem az egyes műveknek. ... Míg tehát egy irodalomnak, mint egésznek, értéke annál nagyobb a világirodalomban, ... mennél kifejezettebben külön nemzeti karakterrel bír: addig, megfordítva, valamely egyes műnek világirodalmi értéke annál nagyobb, mennél általánosabban emberi vagy európai eszközöket használ kifejezésre.”²³ Babits hangsúlyozza a magyarság sokszínűségét, de megtartja a nemzetjellem fogalmát. Érzi, hogy Kölcseynek a nemzeti hagyományokról vallott felfogása a XX. század elején már nem érvényesíthető maradéktalanul. Ezért vezeti be a sui generis világirodalmi értéket. Miközben Arany örökségére támaszkodva árnyalni igyekszik, olyan szembeállításhoz folyamodik, amely mai szemmel nem kevésbé ingatag, mint a nemzetek életkoráról szóló előítélet: „Az igazi világirodalmi érdekű egybeolvadás az, amikor a forma (nem a külső, hanem a belső forma), a színek nemzetiek, a tartalom ellenben általánosabb emberi érdekű. Ezzel ellentétben áll a sablonos hazafias költészet, hol a tartalom egyoldalúan nemzeti, a formák ellenben a legszíntelenebbül kozmopoliták.”²⁴

Szerb Antal *Magyar irodalomtörténetéről* szokás azt hinni, hogy Babitsnál is következetesebben érvényesíti a világirodalom szempontjait. Való igaz, hogy ebben a könyvben inkább csak futólag van említve Kölcsey tanulmánya, s a felépítés – az egyházi, főúri, nemesi és polgári irodalom egymásutánja – mintha zárójelbe tenné a nemzeti szempontot. A bevezetés azonban a Babits tanulmányában észrevehetőhöz hasonló ellentmondást sejtet: egyfelől „mindig a leginkább európaiak voltak a leginkább magyarok”, másfelől viszont „magyarnak lenni ... az érzésnek és gondolatnak egy specifikus módját” jelenti, „ami ezer év értékeiből szűrődött le”, s az irodalomban ezt kereshetjük.²⁵ Indokolatlan volna azt hinni, hogy a munka egésze nem felel meg e kinyilatkoztatásnak. Tagadhatatlan, hogy Szerb általában a polgárosodás távlatából értékel, de csakis a nemzeti jelleg érvényének megtartásával indokolható, hogy olykor kimondottan elnéző a helyi értékekkel szemben. Egyetlen példaként Dugonics legismertebb művének értékelésére hivatkoznék. „Az *Etelka* sok tekintetben közelebb áll Kisfaludy Károly és Vörösmarty nemzedékéhez, mint Kazinczy és

Kármán.”²⁶ Noha az eredetileg hatkötetes akadémiai irodalomtörténetben már csak a szerzők nagy száma miatt is nehéz volna egyértelmű alapelvet kimutatni, nagy általánosságban mégis megállapítható, hogy a nemzeti önállóság és a társadalmi haladás eszményének óvatos egyeztetésében többnyire az utóbbi érvényesült elsődleges szempontként. Az *Etelka*, amelyet Szerb Antal előremutató alkotásként fogott fel, ezért is minősült megkésettnek a sokszerzős összefoglalásban. A romantika előzményéről van-e szó, vagy a barokk megkésett termékéről? Egy alkotás értékét a nemzeti hagyományok vagy a világirodalom felől kell-e meghatározni? Az irodalomtörténet-írásnak olyan sarkalatos kérdéséhez érkeztünk, amellyel már Kölcsey is számolt.

(*A fejlődés mozgatói: eredetiség, nyelv és jövő*) „A széles kiterjedésű műveltség korában az individuális nagyság tüneményei ritkábbak s kevésbé ragyogók” – olvasható a *Nemzeti hagyományokban*. Ez az észrevétel talán az *Émile* és az *Über naive und sentimentalische Dichtung* szembeállításait visszhangozza, s egyúttal sejteti, milyen fontos Kölcsey számára a fejlődés elve, a Bildung, amely egyrészt szerves folyamat, másrészt viszont a természetitől a mesterséges állapothoz vezet. A képzelet és tudás ellentéte végigvonul a XIX. századon. Kölcsey az „eredeti” szó kettős értelmére is emlékeztetve veti fel azt a lehetőséget, hogy valamely kultúrának a sajátosságai a korai időszakban kereshető, s mély aggodalmának ad kifejezést, vajon elegendő-e a magyar kultúra régisége ahhoz, hogy önállóságát a jövőben is megtarthassa. Ez a megállapítás azt a feltevést rejti magában, hogy az idő múlásával, az eredetektől való távolodással a közösség elidegenedik saját kultúrájától. Ugyanakkor a görögység példája arra is emlékeztet: a nagy kultúra eredetisége abban is rejlik, hogy önmagát ismeri fel az idegenben – a „soi-même comme un autre” a fő mozgatóereje. „Behatás” nélkül egyetlen kultúra sem életképes, „követés”-re viszont csak olyan kultúrában kerül sor, amelynek nem eléggé erősek a hagyományai.

Az elmondottakból sejthető, hogy Kölcsey gondolatmenetét nem is olyan könnyű megragadni vagy legalábbis egyértelműsíteni. Mintha azt sugalmazná, hogy egy kultúra ereje abban mérhető le, mennyire képes hatni másokra, ugyanakkor azt is lesejti, hogy a saját és az idegen viszonya kétféle lehet: utánzás vagy elsajátítás. Durván torzítanánk, ha azt állítanánk, hogy a *Nemzeti hagyományok* szerzője minden kívülről jött hatást egyformán ítél meg. Ő különbséget tesz termékeny és meddő kapcsolat között. A hódítók közül az arab kultúrát épített, az oszmán török viszont rombolt – állítja. A befogadó közeg magatartásában is kétféle lehetőséggel számol: az elsajátítást „szolgai követés”-sel állítja szembe.

Kölcsey és Arany számára még közös nevezőt jelentett az a felfogás, amelynek képviselője S. Varga Pál összegzése szerint „egy nyelvileg és szociokulturálisan önmagát összetartozónak tudó – nemzeti – közösség lelki-szellemi kifejeződésének tekintti az irodalmat”.²⁷ Önáltatás volna tagadni, hogy 1999-ben a világ már egy-neműbb, mint a XIX. században volt, ezért e szemlélet némileg vesztített meggyőző erejéből, általános elfogadottságából. A *Nemzeti hagyományok* időszerűsége abban rejlik, hogy az ókori görög kultúra eszményének fenntartásával lényegében kizárta a kultúrák teljes viszonylagosságának a gondolatát, ám egyszersmind az egyetlen emberiség – egyetlen történelem eszményét is érvénytelennek tüntette fel. E két lehetőség egyidejű bírálatát a legutóbbi évtizedekben is megfogalmazták. Paul Ricoeur például arra emlékeztetett *Történelem és igazság* című könyvében, hogy a fajelmélet jegyében fogant történetiszemléletnél nem kevésbé veszélyes a világtörténelem egy-

ségének hiedelme, amelynek legújabb megnyilvánulása az amerikai életmód eszményének hangoztatása, ez ugyanis nem ad lehetőséget a párbeszédre a világ többi részének történelmével.²⁸

Ha Babits nyomán olvassuk a *Nemzeti hagyományokat*, arra a következtetésre juthatunk, hogy egy kultúra nemcsak az egység jegyében, hanem a feladatok sokszorozódása révén is fejlődik, s a nemzet számára a más kultúrákkal folytatott párbeszéd az egyik legnagyobb feladat. Megmaradni önmagunknak, s türelemmel viseltetni mások iránt: ez a kettősség is felismerhető Kölcsey eszme-futtatásában. A „behatás” és a „követés” taglalásának nyilvánvalóan az a célja, hogy figyelmeztessen arra: a kultúrának a másik ismerete is előfeltétele. Az utókor ezt a fejtegetést akár Rimbaud híres állításának a fényében is olvashatja: „je est un autre”, ami nemcsak azt jelenti, hogy „én a másik vagyok”, hanem azt is, hogy „a másik is én vagyok”. A kultúra közvetítés is; feltételezi azt a képességet, hogy az ember eltávolodjék saját közösségétől, s közeledjék a tőle idegenhez. Saját és idegen kettőssége nem okoz tudathasadást, ha párbeszéd alakul ki közöttük – ami természetesen nem zárja ki a szembenállást vagy az összeütközést.

Lehetséges, hogy Madách kijelentése („Mi a népjellem? – Rossz szokások”)²⁹ akár Kölcsey tanulmányának olyan átértelmezését is sugalmazza, amely a nemzeti kultúrában rejlő bezárkózás veszélyére hívja fel a figyelmet. Madách bírálata egyértelműbb, de kifejtetlenebb, mint Nietzsche érvelése, amely megtartja a nemzetjellem eszményét, s a hanyatlást a beszűküléssel azonosítja: „Ha ugyanis egy nép előrehalad és növekszik, mindannyiszor szétfeszíti az abroncsot, amelyet addig nemzeti tekintélye adott, amennyiben megáll, elsatnyul, így újabb abroncs zárul lelke köré; a mind keményebbé váló kéreg olyan börtönt alkot, amelynek falai egyre nőnek. Ha tehát egy népben nagyon sok a szilárdság, akkor ez annak a bizonyítéka, hogy meg fog kövesedni, s egészében emlékművé válhat, ahogy egy meghatározott időponton túl az egyiptomi azzá lesz.”³⁰ Másutt Nietzsche egyenesen azt sejteti, hogy a hagyomány egyértelmű azonosíthatósága annak megszűnésével egyenlő, mert „egy világosan és teljesen tudott, ismereti jelenséggé feloldott történeti jelenség már halott annak a számára, aki megismerte”.³¹

A fejlődés ilyen értelmezése éppúgy nincs feloldhatatlan ellentmondásban a *Nemzeti hagyományok* szövegének későbbi részeivel, mint a nemzetjellemből a nyelvből való származtatása. Kölcsey ugyanis azt is hangsúlyozza, hogy „a magyarnak nyelve eredetiséget bizonyít”, s fájdalommal veszi tudomásul, hogy oly korban, midőn másutt az élő anyanyelven írtak nagy költeményeket, „a mi pécsi püspökünk római lantlon zengette a nemzet előtt idegen, szép éneket”. A halott latin és az élő anyanyelv szembeállítása ismét az írott és a beszélt nyelv, illetve a kultúra egyetemessége és különfélesége, viszonylagossága szószólóinak vitáját idézi fel, mivel – ahogyan Neumer Katalin írta – „az írás védelmezői inkább az univerzalizmus, a szóbeliség védelmezői pedig inkább a relativizmus felé hajlottak”.³²

Ez a mozzanat lehetővé teszi, hogy Kosztolányi szemével olvassuk Kölcsey tanulmányát. Igaz, a *Lenni vagy nem lenni* nem Kölcsey, hanem Széchenyi alakját idézi fel, alighanem azért, mert Kosztolányi a *Hunnia* szerzőjénél egyértelműbben találta meg annak a véleménynek a kifejtését, amely a nyelvben véli fellelni a nemzeti hagyományokat, mivel a nyelv elválaszthatatlan a tudattól. Széchenyinél végül is senki sem hirdette következetesebben, hogy mindenki tartsa meg saját nyelvét, mert a legkisebb nyelvi közösség eltűnése is pótolhatatlan veszteség az emberiség számára. Ahogyan 1835. november 30-án mondta a felsőtábla ülésén: „Nyelvemet Istentől vet-

tem, és csak Istennek adom a halálban.”³³ Kosztolányi röpirata mintegy cáfolata annak, amit Babits a *Magyar irodalomban* állított: szerinte az anyanyelvi olvasó nem lát-hatja kívülről, „elfogulatlanul” saját irodalmát. Noha az efféle értelmezés Széchenyi-re valóban inkább jellemző, lehetősége Kőlcseynél is megtalálható, s talán ezúttal bővebb indoklás nélkül megállapíthatom: számomra ez a leginkább elfogadható megközelítés. A magyar irodalom e nyelvnek a hagyománya – feltéve, hogy a nyelvet igen tág értelemben vesszük, egy elképzelt közösség történeti emlékezetével, hiedelemrendszerével, életformájával, világszemléletével azonosítjuk. Ahogyan Wilhelm von Humboldt hangsúlyozta egy évvel az ő halála és tízzel Kőlcsey tanulmányának megjelenése után kiadott könyvében, a nyelv nem „ergon”, hanem „energia”, tehát a tőle elválaszthatatlan nemzeti hagyományok is „minden pillanatban elmúló valamik”-nek tekintendők.³⁴

Csábító volna e megnyugtató végkövetkeztetéssel zárni eszmefuttatásomat, de nem akarok elhallgatni egy olyan kérdést, amelyet nyitottnak, sőt jelenleg megválaszolatatlannak vélek.

Legalábbis megfontolandó, vajon a nemzetek életkorára vonatkozó feltevést nem lehet-e összefüggésbe hozni a művelt és a műveletlen, a civilizált és a barbár, a központi és a peremvidéki kultúra, sőt akár a nagy és a kis irodalom kettősségének elvetésével, valamint a különböző kultúrák egyenjogúságának gondolatával. Ez a kérdés azért is időszerű, mert egyáltalán nem bizonyos, mi lehet a jövője az európai egységbe lépő országok nemzeti hagyományainak. A közösség egyik folyóiratában 1996-ban Helmut Wagner azt hangsúlyozta, hogy e kérdésre nincs válasz, a közösségbe befogadandó nemzetek esetében „többé-kevésbé a sötétbe ugrásról van szó”, mivel előre nem tudható, az európai egység sírja vagy életbiztosítása lesz-e a nemzeti kultúráknak.³⁵

A magyar irodalomról külföldön kialakult kép a múltban is erősen és érthetően különbözött attól, ahogyan az anyanyelvi közösség értékelte saját örökségét, napjainkban azonban egyre gyakrabban fordul elő, hogy magyarul író szerző könyveinek idegen nyelvterületen sokkal nagyobb sikere van, mint itthon. Természetesen ennek a fordítottjára is sok a példa. Megkockáztatható a kérdés: a jövőben mennyire érvényesülhet Kosztolányi igaza, amely szerint a magyar művek esetében nem a külföldi fogadtatás a lényeges, hanem az anyanyelvi közösség véleménye, s mennyiben játszik majd szerepet az egyes nemzeti irodalmak megítélésében a nyelvek hozzáférhetősége és a fordíthatóság? A magyar irodalom sorsát a múltban is erősen meghatározta a nemzetközi kultúra nyelveszménye, s ez nyilván a jövőben is így lesz. A latin nyelvű középkort követően, a reneszánsz idején sokan az olaszt, az 1789-ben kitört forradalom előtt és után pedig a franciát tartották irányadó kultúrának, nem is alaptalanul. A Habsburg Birodalom fennállásáig Közép-Európában kitüntetett szerep jutott a német nyelvnek. Napjainkra az angol emelkedett a nemzetközi nyelv rangjára. Angol szakos tanárként nem ismerek nagyobb szerzőt Shakespeare-nél, de tisztában vagyok azzal, hogy még e költő nemzetközi elismertsége is sokat köszönhet ennek a világméretű egységesülési folyamatnak. Ahogy a múltban Janus Pannonius és Temesvári Pelbárt latinul, Fekete János gróf, Martinovics és Teleki József gróf franciául, Széchenyi, Eötvös, Zalai Béla, Lukács György és Márai németül írt, nem lehet ki-zárni annak a lehetőségét sem, hogy a jövőben a magyar szerzők gyakran folyamodnak majd az angol nyelvhez, nagyobb közönséget remélve.

A felvilágosodás némely bölcselője az állandó és egyetemes emberi természet létezésében hitt. „Ahol a jót, a szépet, az igazat látom, ott a hazám” – hangoztatta

Renan a felvilágosodás örököséeként.³⁶ „Franciákat, angolokat, németeket ismerek, embereket nem” – állította Joseph de Maistre a romantika jegyében.³⁷ Mivel az irodalmi művek többségét elképzelt nemzeti közösség nyelvén írják, az első lehetőség hirdetése könnyen az összembari kultúra semmitmondó közhelyeire vezethet. A második eszmény vállalása viszont több esetben is beszűkülést hozott. Kölcsey a két eszmekör együttes hatására írta a *Nemzeti hagyományokat*. A XX. század legvégén némelyek a felvilágosodással kezdődő folyamat végéről, lezárulásáról beszélnek. Legáltalában kétféle ellenvetést fogalmaztak meg a történeti folyamatok szerves fejlődéséért való értelmezésével szemben. Fukuyama a demokrácia világméretű győzelmét és így a történelem végét, Zaki Laïdi viszont a felvilágosodás kudarcát, az „értelem nélküli világ” eljövételét jósolta.³⁸

A jövő nyitott, s a magyar olvasóközönség társadalmi, politikai és kulturális szempontból igencsak meg van osztva: a különböző értelmező közösségek más és más irodalmi hagyományokat vallanak magukénak. Mivel a régebbi irodalomtörténészek „nagy elbeszélései” – a társadalmi haladás, a művészi újítás és a nemzetjellel kibontakozása – eddig érvényes alakjukban már aligha használhatók, kérdés, miféle célulvű folyamatnak feleltethető meg a magyar irodalom története. E bizonytalanságérzés érezhető abban az értelmezésben, amelyet Márton László adott a Kölcseyről 1990-ben készült tanulmányában. Állítása, miszerint a *Nemzeti hagyományok* szerzőjének „gondolkodásmódja példát és mintát ad arra, miképp élhetők meg egyéni sorsként az egyre virtuálisabbá váló közösség belső ellentmondásai”,³⁹ Kölcsey belső vívódásai iránti nagy megértésre vall, de mintha figyelmen kívül hagyná azt, amit kiindulópontként hangsúlyoztunk: a nemzet sosem lehet tényleges, legfeljebb elképzelt közösség. Márton kétes értéket tulajdonít annak a Kölcsey tanulmányában megfogalmazott eszménynek, amely „mindmáig meghatározza a magyar kultúra irányultságát, legfontosabb kérdésfeltevéseit és értékszempontjait: ... a kollektív emlékezet védelmét, a történetnyomozás tragikus pátoszát és a világraszóló nagyság megjelenítését abban, ami sekélyes és jelentéktelen”.⁴⁰ Bármennyire szükségesnek tartom is az időbeli vagy térbeli vidékiesség és parlagiság kárhóztatását, nem tekintem kevésbé veszélyesnek, ha feledjük: értékelni többnyire csakis egy közösség fenntartásának a távlatából lehet.

Vállalva a tévedés kockázatát, a jelenlegi helyzetben a közösségi emlékezet fenntartását tartom elsődleges célnak. „Minden kő, régi tettek helyén emelve; minden bokr, régi jámbor felett plántálva; minden dal, régi hősről énekelve; minden történetvizsgálat, régi századoknak szentelve: megannyi lépcső a jelenkorban magasabbra emelkedhetni; érzelmeiteknek, gondolataitoknak és tetteiteknek több terjedelmet, tartalmat és célrahatást szerezni; s egész lényetekre bizonyos nemesítő, saját bélyeget nyomni, mely nélkül mind az emberek, mind a nemzetek sorában észrevétlen fogtok mint parányi vízcsepp az Océánban tolongani.” Igaz, hogy egy kissé avittasak és ünnepeyesek az ugyancsak 1826-ban keletkezett *Mohács* című eszmeftuttatásnak e sorai, a bennük megfogalmazott figyelmeztetést azonban nem érzem időszertülnak. Az új közlési eszközök előidézte változások, a világ gazdasági és nyelvi egységsülése könnyen veszélyeztetheti a nemzeti hagyományokat fenntartó államokat és intézményeket. Képesek lesznek-e megőrizni önállóságukat az önvédelemre kényszerült nemzeti kultúrák? Jóslatra nem vállalkozom, csakis Széchenyi intésére emlékeztethetem azokat, akik összeegyeztethetetlen értékrendek mellett kardoskodnak, s az eddigi örökség maradéktalan megőrzésére, illetve gyökeres megrostálására és átrendezésére buzdítanak: „Mi olly gyarlók, olly igen homályban látók s botorkázók,

egymáshoz türedelemnél józanabban nem gyakorolhatunk; mert csak utóbb válik el, kinek van több igazsága, s ha van kárhozatra méltó bűn, ítéletem szerint nincs nagyobb a türedelemtelenségénél.”⁴¹

Kölcsey, Széchenyi, Ady, Babits és Kosztolányi ostromozta a magyarokat, mert fel akarta rázni őket. A XX. század folyamán a magyar irodalom roppant sokszínűvé vált, s az írók Krúdytól Krasznahorkaiig, Füst Milántól Nádasig, Kassáktól Kemenes Géfinig, Máraitól Bodor Ádámgig, Radnótitól Kovács András Ferencig terjedő sora annyira különféle életműveket hozott létre, hogy összességüket nehéz egyetlen egység részeként felfogni. Régebbi korszakfordulók alkalmával, a reformáció, a romantika és a XX. század eleji modernség idején is írástudók fogalmazták meg a nemzeti hagyományok mibenlétét. Példájukból okulhatunk, de nem menekülhetünk a feladat elől, amely önállóságot kíván. Elődeinkhez hasonlóan nekünk is a megváltozott körülményekhez kell szabnunk az örökség átértelmezését. A nemzeti hagyományokhoz mint történeti tudatunkat megalapozó folytonossághoz csakis úgy lehet hitelesen kapcsolódni, ha bírálata tárgyává tesszük őket.

„Az a mi valaha nemzetiségünk talpköve s ereje volt, időjárástól elbomlott, ... s a mi elmúlt, ne akarjuk azt megint életbe visszaidézni, mert lehetetlen – úgy mint elfolyt óráink se térnek soha vissza többé.”⁴² A *Hitel* szavai emlékeztethetnek arra, hogy az átértelmezés szükséges volta egyáltalán nincs ellentmondásban a múlttal, ellenkezőleg: szervesen következik az örökségből, amelyet csakis akkor értünk meg, ha másként értjük, mint elődeink.

JEGYZETEK

- 1 „Tradition ist nichts, was Einer lernen kann, ist nicht ein Faden, den Einer aufnehmen kann, wenn es ihm gefällt; so wenig, wie es möglich ist, sich die eigenen Ahnen auszusuchen. Wer eine Tradition nicht hat und sie haben möchte, der ist wie ein unglücklich Verliebter.” Wittgenstein, L.: Vermischte Bemerkungen. The University of Chicago Press, Chicago, 1984, 76. l.
- 2 „Der Sinn aller Tradition ist Konzentration des Seelischen. Das Wesen allen »Fortschritts« ist Zerstreuung, Macht und damit Verlassen des eigenen Zentrums.” Furtwängler, W.: Aufzeichnungen 1924–1954. F. A. Brockhaus, Wiesbaden, 1980, 264. l.
- 3 „Das Überlieferte, das uns anspricht – der Text, das Werk, die Spur – stellt selbst eine Frage und stellt damit unser Meinen ins Offene.” Gadamer, H-G.: Wahrheit und Methode: Grundzüge einer philosophische Hermeneutik 5. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1986, 379. l. Magyarul: Igazság és módszer. Gondolat, Budapest, 1984, 261. l.
- 4 Lásd például: Anderson, B.: Imagined communities. Verso, London, 1983.
- 5 Nyíri, J. C.: The stateless society: tradition in the network age. 29. l. Köszönettel tartozom a szerzőnek, hogy rendelkezésemre bocsátotta könyvének gépirásos szövegét.
- 6 Hillis Miller, J.: Reading narrative. University of Oklahoma Press, Norman, 1998, 8. l.
- 7 Huizinga, J.: Im Bann der Geschichte: Betrachtungen und Gestaltungen. Burg-Verlag, Bazel, 1943, 162. l.
- 8 Hume, D.: Essays: moral, political and literary. Oxford University Press, Oxford, 1963, 237–238. l.
- 9 Rousseau, J.-J.: Discours sur les sciences et les arts. Garnier-Flammarion, Párizs, 1971, 117. l.
- 10 Rousseau, J.-J.: Du contrat social. Garnier-Flammarion, Párizs, 1966, 82. l.
- 11 Pléh, Cs.: Hagomány és újítás a pszichológiában: Tanulmányok. Balassi, Budapest, 1998, 393. l.
- 12 Gróf Széchenyi István naplói. I. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1925, 577. l.
- 13 Uo. 629. l.
- 14 Gróf Széchenyi, I.: Világ vagy is felvilágosító töredékek némi hiba 's előítélet eligazítására. Fűskúti Landerer, Pest, 1831, 72. l.
- 15 Uo. 101–102., 103. l.
- 16 Uo. XXIX.
- 17 Gróf Széchenyi István beszédei. Athenaeum, Budapest, 1887, 358. l.
- 18 Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka III. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1925, 862–863. l.

- 19 Vö.: Todorov, T.: *Nous et les autres: la réflexion française sur la diversité humaine*. Seuil, Párizs, 1989, 154., 174. l.
- 20 Marc-Lipiansky, M.: „Crise ou déclin de l'Occident?” *L'Europe en formation* 306–307. 1997, 47–79. l.
- 21 Szabó Dezső-füzetek 3. Lúdas Mátyás-kiadás, Budapest, 1934, 11. l.
- 22 Horváth, J.: *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Akadémiai, Budapest, 1976, 16. l.
- 23 Babits, M.: *Esszék, tanulmányok I.* Szépirodalmi, Budapest, 1978, 380–382. l.
- 24 Uo. 385. l.
- 25 Szerb, A.: *Magyar irodalomtörténet*. Révai, Budapest, 1935, 16. l.
- 26 Uo. 211. l.
- 27 S. Varga Pál: „... s az ember véges állat...” A kultúrantropológia irányváltása a felvilágosodás után – Herder és Kölcsey. Kölcsey Társaság, Fehérgyarmat, 1998, 92. l.
- 28 Ricoeur, P.: *Histoire et vérité*. Troisième édition augmentée de quelques textes. Seuil, Párizs, 1964, 185. l.
- 29 Madách, I.: *Összes művei II.* Révai, Budapest, 1942, 757. l.
- 30 Nietzsche, F.: *Menschliches, Allzumenschliches: Ein Buch für freie Geiste*. Wilhelm Goldmann, München, 1981, 412. l.
- 31 Nietzsche, F.: *Unzeitgemässe Betrachtungen*. Insel, Frankfurt am Main, 1981, 106. l.
- 32 Neumer, K.: *Gondolkodás, beszéd, írás. Kávés*. Budapest, 1998, 38. l.
- 33 Széchenyi István válogatott művei I. Szépirodalmi, Budapest, 1991, 692. l.
- 34 Humboldt, W. von: *Gesammelte Schriften VII*. Walter de Gruyter, Berlin, 1968. A bevezetés egy részletét magyarul lásd: Wilhelm von Humboldt válogatott írásai. Európa, Budapest, 1985, 71–115. l.
- 35 Wagner, H.: „L'Union européenne: »tombeau« ou »assurance vie« des nations européennes?” *L'Europe en formation*, 1996/301., 61. l.
- 36 Renan, E.: „Lettre à M. Strauss.” 1870. In: *Oeuvres complètes I*, 443. l.
- 37 Maistre, J. de: *Considérations sur la France 1797*. Garnier, Párizs, 1980, VI, 64. l.
- 38 Laüdi, Z.: *Le monde privé de sens*. Fayard, Párizs, 1994.
- 39 Márton, L.: *Az áhítatos embergép*. Jelenkor, Pécs, 1999, 80. l.
- 40 Uo. 72. l.
- 41 Gróf Széchenyi, I.: *Világ*. 54–55. l.
- 42 Gróf Széchenyi, I.: *Hitel*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1930, 325. l.

